

היווצרות יחסי ישראל-ברזיל באספקלריה חלוצית: בין דיפלומטיה לקיבוץ

'הייתי זקוק למהפכה, לחלום'

(דוד פרלוב, 'יומני', פרק 6, 1983)

א. מברוא

בחדש מאי 1953 ביקר שר החוץ הישראלי משה שרת בברזיל. בדיווח שמסר בממשלה עם שובו מסוירו בדרום אמריקה, סיפר שרת כי בנאומו בארוחת הצהריים הרשמית והחגיגית שהתקיימה לכבודו בריו דה ז'ניירו, הוא העלה על נס כמה דברים שעושים באופן דומה בברזיל וכישראל: בברזיל מקימים מפעל התיישבותי – גם בישראל מקימים מפעל התיישבותי; 'שם הם חלוצים – גם אנו חלוצים; הם מדינה מוקפת מדינות אחיות, אבל לא בנות אותו עם – גם אנו כך'; ברזיל מדינה המורכבת מאנשים שבאו מתרבויות מגוונות, גם ישראל כך. שרת העיר כי למחרת זכה הנאום לדברי שבח בעיתון ברזילאי, ומחבר המאמר ציין שזו הייתה השוואה מקורית, אם כי מתמיהה קצת, משום ששר החוץ הישראלי לא עמד על הדבר המבדיל 'בינינו', הברזילאים, לכינם: 'הם', בישראל, 'הופכים מדבר לגן פורח, ואנו הופכים גן פורח למדבר'.¹

אין צורך לאמץ את הניתוח המנגח והלעגני של העיתונאי, וגם לא את ההתנשאות המיותרת והסטראוטיפית שהציג שרת לפני עמיתיו לממשלה במסווה של אנקדוטה מחויכת – הוא הוסיף באותה הזדמנות כמה מילות בוז על 'העצלנות הברזילאית הנודעת' בעבודה חקלאית² – כדי להתמקד במה שנתפס כאחד הנושאים המרכזיים על סדר יומה של ישראל בתקופה הנדונה: ההתיישבות בספר ובמיוחד באזור הנגב. לאור זאת מוצג במאמר שלפנינו דיון דו-ממדי שייבחן בו תהליך התגבשות קיבוץ ברור-חיל כנקודת יישוב באזור שער הנגב שהתרכזו בה עולי תנועת הנוער הציונית-חלוצית 'דרור' מברזיל בשנות החמישים של המאה העשרים, על רקע ראשית התקמות יחסייה הדיפלומטיים של ישראל עם ברזיל. הדגש בתחום המדיני יוענק לזווית הישראלית, ואילו ההתרחשויות הנוגעות לברור-חיל יעוגנו בשתי נקודות מבט: זו של הצעירים החלוצים שהתארגנו לקראת עלייתם ארצה וזו של השליחים התנועתיים שעסקו בעלייה מברזיל במסגרת תנועת 'איחוד הקבוצות והקיבוצים'. בחרתי למקד את העיון בברור-חיל מפני שהקיבוץ הפך עד מהרה לגורם מרכזי המסמל, מבטא ומשקף את הזיקה והקשר הרצופים שבין ברזיל לישראל מן הפרספקטיבה הברזילאית – היהודית והלא-יהודית – והישראלית גם יחד.³

בשער המאמר:
קיבוץ ברור-חיל
(1956)
צילום: פריץ שלזינגר;
באדיבות ארכיון קק"ל

1 פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל, 17 במאי 1953, אה"מ. שרת נאם לפני נציגי אגודת העיתונאים הברזילאית ב-4 במאי 1953, בנוכחות אישים בכירים ממשרד החוץ הברזילאי, ובהם אוסולדו ארנייה, השגריר הברזילאי באר"ם שניהל את ישיבת עצרת האו"ם הנודעת ב-29 בנובמבר 1947. לנאומו של שרת ולתכנית ביקורו בברזיל ראו: אה"מ, חצ-239/6.

2 פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל (שם).

3 ראו: S. Friesel, *Bror Chail: História do Movimento e do Kibutz Brasileiros*, Jerusalem 1956; A. Milgram (ed.), *Fragments de Memórias*, Rio de Janeiro 2010

קבלת הפנים
למשה שרת
ורעייתו ציפורה
בסאו פאולו,
מאי 1953
(באדיבות העמותה
למורשת משה שרת)

השאלה שתיבחן כאן היא מה אפשר ללמוד ולהסיק מהתבוננות על הוויית הממלכתית והציונית של ישראל בשחר עצמאותה באמצעות הסטת המבט ההיסטורי מן המרכז הריבוני אל צירוף פריפריאלי שאינו מנותק ממרכזי הכוח הבולטים, אלא מצוי בשיג ושיח עמם ממקומו המשני ביסודו. צירוף זה כולל תנועת נוער מינורית במציאות הישראלית, תנועה קיבוצית מעורבת בזירה הפוליטית פחות מהתנועות האחרות, ארץ הגירה מרוחקת ונטולת שורשים במה שהתרחש בארץ בימי היישוב, התיישבות באזור המצוי בשולי התודעה הציונית, ויצירת קשרים דיפלומטיים עם מדינה שנתפסה כבלתי חיונית להבטחת קיומה של ישראל הצעירה. ההנחה הסמויה של בחינה במתכונת האמורה היא שדיון המתמקד במה שנתפס במוצהר כפריפריאלי, עשוי לתרום להבנת מרכיבים שונים בתמונה הכוללת של ישראל בראשית ימיה, ושבלעדי עיסוק ביסודות אלה מוחמצים קווים רכי חשיבות בהבנת דמותו ואופיו של המרקם שהתגבש בתהליך הבניית האומה החדשה.

הסוגיות שייבחנו הן נדבך בכתיבה ההיסטורית על יחסי ישראל-ברזיל ועל היהודים שהיגרו מברזיל לישראל במחצית השנייה של המאה העשרים. המחקר בנושאים הללו מצוי בשלביו הראשונים. הנושאים שיידונו משיקים למעגלי מחקר הנוגעים להיסטוריה של המיעוט היהודי שנמנה עם המיעוטים בעולם הלטינו-אמריקני, לאופן שבו נתפסו הציונות וישראל בתפוצות, לקורותיהן של

הגירת יהודי דרום אמריקה לישראל וקליטתם בה ולתולדות הקיבוץ.⁴ במאמר מפתח שכתב בשנת 1971 משה קיטרון, שהיה מבכירי מומחי הממסד הישראלי בנושא דרום אמריקה, הוא ציין כי עולי אמריקה הלטינית לא זכו לשימת לב מספקת, וכי הדבר ניכר אפילו בתחומי ההומור והסרקזם – המעידים בהוויה הישראלית על מידה הולמת של התייחסות למי שבאו זה מקרוב – אולי למעט חיך נלבב הנפרש למשמע היגוים המתנגן. קיטרון הדגיש זאת לאור העובדה שעד אותה עת עלו ארצה כ-37,000 יהודים מדרום אמריקה לעומת כ-25,000–30,000 יהודים שעלו מצפון אמריקה. על פי חישוביו, ביחס לגודל האוכלוסייה היהודית תרמה אמריקה הלטינית לעלייה לפחות פי אחד-עשר עולים משתרמה צפון אמריקה. בעידן שההגמוניה של תנועת העבודה עדיין נמצאה בו בשיאה, הוסיף קיטרון כי עולי דרום אמריקה סייעו להגדלת אוכלוסיית ההתיישבות הקיבוצית לאין ערוך יותר מאשר כל העלייה מארצות המערב מאז קום המדינה.⁵ דבריו לא בהכרח עשו צדק עם יהדות צפון אמריקה, אך באשר ליהדות דרום אמריקה הם תקפים ונכוחים גם בימינו, ומשמשים כמסד לעיוני. הפרוידיזציה של הדיון המובא להלן, משלהי שנות הארבעים עד המחצית השנייה של שנות החמישים, דומה במידה מסוימת לפרוידיזציה של ההיסטוריון נחמן פלבל. הוא זיהה את השנים 1945–1957 כאחת מתקופות המשנה בקורותיה של יהדות ברזיל, אף שייחודה של תקופה זו במחקרו – פרט להקמת מדינת ישראל – עניינו הגירה של יהודים לברזיל (ממצרים ומהונגריה) ולא ממנה לישראל כפי שיעשה כאן.⁶ הכתיבה ההיסטורית על יהודי ברזיל במאה העשרים מצויה בתהליך התרחבות מתמיד, והיא עוסקת במקביל בשלוש קבוצות יהודים: באלה שנקלטו בברזיל, באלה שחיו בה ובאלה שעלו ממנה לישראל. ג'פרי לסר הצביע על הגירת היהודים לברזיל ועל סבך המגעים הדיפלומטיים שאפשרו אותה בתקופה שבין מלחמות העולם, כעל תופעות יסוד בהבנת השניות שקיימת כלפי הקהילה היהודית בברזיל בזמננו. ניכרים בשניות זו יסודות אנטישמיים חבויים וחולפים לצד יחס חם ומקרב, שנובע מן האופי והאקלים התרבותיים הברזילאיים וכן מאינטרס מובנה בפוליטיקה הברזילאית להצטייר באור חיובי לעיני העולם.⁷ ככוונתי לאמץ חלק מדפוס הדיון המחקרי שהציע לסר, אם כי במגמה שונה – לבחון את ההגירה מברזיל לישראל, שהשיקה מבחינה כרונולוגית להירקמות היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות. ההגירה מברזיל לישראל חזקה את הקשרים הדיפלומטיים, וסביר להניח כי המגעים בין שתי המדינות ברמה הממשלתית, שעסקו בעניינים בין-לאומיים, כלכליים וכדומה, סייעו במישרין ובעקיפין למניעת הכבדה ממסדית על

4 לשלושת ההקשרים הראשונים ראו: D.L. Herman, *The Latin-American Community of Israel*, New York 1984; R. Rein, 'Waning Essentialism: Latin American Jewish Studies in Israel', J. Bokser-Liwerant et al. (eds.), *Identities in an Era of Globalization and Multiculturalism: Latin America in the Jewish World*, Leiden & Boston 2008, pp. 120–121; M. Klein, *Kosher Feijoada and other Paradoxes of Jewish Life in Sao Paulo*, Gainesville 2012 המקביל בכתיבה במונחים אמריקה הלטינית ודרום אמריקה אופייני לשיח בן הזמן בנושא, ועל אף השוני בין המונחים הגאוגרפיים הללו, בחרתי לצורכי המאמר הנוכחי להיצמד למתכונת זו.

5 מ' קיטרון, 'עולי אמריקה הלטינית בישראל: תהליכים, שלבים ובעיות', גשר, 17, 3–4 [69–68] (תשל"ב), עמ' 236–237.

6 N. Falbel, 'A Propósito da Periodização da História dos Judeus no Brasil', *Judeus no Brasil: Estudos e Notas*, São Paulo 2008, p. 27

7 ג' לסר, ברזיל והשאלה היהודית: הגירה, דיפלומטיה ודעות קדומות, תרגמה א' ברזיר, תל-אביב תשנ"ח. ראו גם: K. Grinberg (ed.), *Os Judeus no Brasil: Inquisição, Imigração e Identidade*, Rio de Janeiro 2005

הגירה לישראל. בהתבוננות בתופעת ההגירה יושם דגש על בחינתה בהקשרם של חברי תנועת הנוער ששמו פעמיהם לקיבוץ.

בחקר ההיסטוריה של הקיבוץ בתקופת המדינה רווחת המגמה לסמן את הקמת ישראל כקו שבר בקורותיה של צורת התיישבות זו, שהייתה אולי המקורית, המהפכנית והכלל-אנושית שבתרומותיה האוניוורסליות של הציונות במאה העשרים. מגמה זו, המבכרת להתמקד בדגניה ובעין-חרוד, ב'שומר הצעיר' וב'מחנות העולים', ב'קיבוץ המאוחד' וב'קיבוץ הארצי', ביצחק טבנקין ובמאיר יערי (אין חולק שמדובר בקיבוצים, בתנועות וכאישים הדומיננטיים בזירה הקיבוצית מבחינת מעמדם והשפעתם), משתקפת למשל בכותרות שהעניק בכיר ההיסטוריונים של הקיבוץ, הנרי ניר, לפרקי ספרו על תולדות התנועה הקיבוצית הדנים בעשור הראשון שלאחר קום המדינה: 'קץ החלוציות?' ו'פוליטיקה ומשבר'.⁸ כותרות אלה מביעות את אוירת ההתכנסות פנימה על חשבון גילויי יצירתיות וחדשנות חברתית, את התסכול מהתמורות הקונקרטיות והסמליות באתוס הדומיננטי ואת ההידחקות אל שולי העילית, שהשתלטו על חיי הקיבוץ באותה תקופה. כפי שציין ההיסטוריון יעקב שביט, תודעת שקיעה ופסימיזם תרבותי נוכח 'שטפון ההגירה' וההטרונות 'משוללת הערכים או "הערכיות"', הייתה בעקבות קום המדינה נחלת השיח הציבורי שפשט בקרב רבים מוותיקי הארץ.⁹ הדבר ניכר במיוחד בחוגי ההתיישבות העובדת.

עם זאת טענתי היא שהתמקדות דיסציפלינת חקר הקיבוץ בנהייה אחר תחושת המשבר וראייתו כחזות הכול, גורמות להחמצת ממד מרכזי בקורות הקיבוץ; ממד שבלעדיו חסר מרכיב רב חשיבות בהבנת ערכו ומקומו של הקיבוץ בראשית ימיה של מדינת ישראל וכנושאה המייצג של הבשורה הלאומית בעם היהודי. אמנם בחיים הקיבוציים גברה אז הנטייה לשיפור רמת החיים, לשימור המסגרת הכלל-תנועתית של ערבות הדדית, להתכנסות פנימה ולהעברת 'מרכז הכובד של הקיבוץ אל ייעודו החברתי כגרעין של חברת העתיד',¹⁰ אך אלה ממצים את המציאות ששררה רק בחלק נכבד מן הקיבוצים. הסוציולוג הבולט בחקר הקיבוץ, אליעזר בן-רפאל, עמד על המתאם שהלך ונוצר בשנות החמישים בין תהליכי הצמיחה בעושר החומרי של הקיבוץ לבין השחיקה ההדרגתית ביוקרתו החברתית ובתפקידו הלאומי כאוונגרד מהפכני-חלוצי.¹¹ אולם באותם הימים ממש נבטו, צמחו והתפתחו בפריפריה הצעירה והמבשילה בהדרגה של החיים הקיבוצים גם קיבוצים שעיקר הדגש הוענק בהם לחלוציות, להקרבה, להסתפקות במועט ולהסתופפות בחיק החיים הרעיוניים האידאליים. ארבעת מרכיבים אלה, שזכו מכבר למעין 'קדושה' בחברה הקיבוצית, הועם זיוום קמעה קמעה באותה עת בקיבוצים הוותיקים והמבוססים ובעיני חלק משמעותי מבכירי הפעילים והמנהיגים של הקיבוץ.

8 ה' ניר, רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית, תרגם ע' לוטם, ירושלים תשס"ח, עמ' 422-468.

9 'שביט, 'משחיות, אוטופיה ופסימיות בשנות החמישים: עיון בביקורת על "המדינה הבן-גוריונית"', עיונים בתקומת ישראל, 2 (תשנ"ב), עמ' 64, 70; ש"ג אייזנשטרט, הציוויליזציה היהודית: הניסיון ההיסטורי היהודי בפרספקטיבה השוואתית וגילוייו בחברה הישראלית, קריית שדה-בוקר תשס"ג, עמ' 235-237.

10 א' שפירא, 'הקיבוץ והמדינה', עיונים בתקומת ישראל, 20 (תש"ע), עמ' 195-199; זאב צחור, עיצוב הישראליות, תל-אביב תשס"ז, עמ' 107-112.

11 E. Ben-Rafael, 'The Kibbutz in the 1950s: A Transformation in Identity', S.I. Troen & N. Lucas (eds.), *Israel: The First Decade of Independence*, New York 1995, pp. 269-272

אוכלוסיית הקיבוץ גדלה בשנים 1948–1958 מ-49,140 נפשות ל-78,634 נפשות, גידול צנוע יחסית להיקף ההגירה לישראל באותו עשור (אוכלוסיית המדינה גדלה מכ-650,000 נפשות לכ-2 מיליון נפשות), אבל לא כך היה מבחינת מספר הקיבוצים. בתקופה הנדונה נוספו על כ-125 הקיבוצים הקיימים 106 קיבוצים חדשים, למעלה ממחציתם בשנה הראשונה לקיומה של המדינה.¹² הפריפריה הקיבוצית החדשה והצעירה האמורה הזינה והפרתה במגוון אופנים את הקיבוץ, ושימשה בו כגורם מתסיס ומאתגר. בעוד ששלהבת החלוציות דעכה בחלק ניכר מן הקיבוצים הוותיקים והמפותחים יחסית, השתלבה ולהטה אש החלוציות במפלסים ובגעש, בכפר-סאלד ובכיסופים, בלהבות-חביבה ובאור-הנר (ובקיבוצים נוספים, אך אלה נזכרו בין היתר בזכות שמם). לדעתי חלומותיהם הערכיים של החברים בקיבוץ הפריפריה הנזכרים ודומיהם, והתמודדותיהם עם מימושם ראויים להימנות עם מכלול ההיבטים שנכון לתת עליהם את הדעת כאשר מתארים ומנתחים את ההיסטוריה של הקיבוץ במרוצת העשור הראשון לקיומה של ישראל. על מנת לזהות ולשרטט את הפוטנציאל הטמון באופן התבוננות זה על קורות הקיבוץ באותה עת,¹³ תיבחן במאמר היווצרות הזיקה ההדוקה בין תנועת הנוער 'דרור' בברזיל לבין קיבוץ ברור-חיל, וזאת בהישען על המסגרת החיצונית שנוצקה להגירה מ'שם' ל'כאן' באמצעות היחסים הדיפלומטיים המתגבשים בין ברזיל לישראל.

ב. התרמות היחסים הדיפלומטיים ותפקידה של העלייה

על פי ההערכות שרווחו בהנהלת הסוכנות ובמשרד החוץ הישראלי, ושהתבססו בין היתר על מידע שמסר קונסול הכבוד של ישראל בריו דה ז'ניירו שמואל מלמוד, יהדות ברזיל מנתה בראשית שנות החמישים כ-120,000–130,000 נפשות, ונתון זה הוא שעמד לנגד עיני מקבלי ההחלטות בישראל. כמחציתם היו חנוונים קטנים או רוכלים, והיתר התפרנסו מעבודה בתעשייה, במסחר ובמקצועות חופשיים. רובם גרו בשתי הערים המרכזיות בברזיל, סאו פאולו (כ-50,000 נפשות) וריו דה ז'ניירו (כ-45,000 נפשות), והיו דור ראשון או שני להגירה מאירופה בעיקר (כחמישית מהם היו ממוצא ספרדי, והיתר ממוצא אשכנזי).¹⁴ בעשורים הראשונים של המאה העשרים תפקדה הציונות בחברת ההגירה היהודית הדרום אמריקנית כעין מוקד הזדהות שעזר לגיבוש החיים הקהילתיים, ושסייע

12 ראו: ניר (לעיל, הערה 8), עמ' 604–607; H. Near, 'The Crisis in the Kibbutz Movement, 1949–1961', טרואן ולוקס (שם), עמ' 245–251.

13 ראוי כמובן לעיין בפרשה העקרונית הנזכרת בנוגע לקיבוץ בעשורים הראשונים גם במגוון דגשים החורגים מתחומי המוגדרים של העיון הנוכחי.

14 'לבנון, 'ברזיל – ישראל', דבר, 14 באוגוסט 1951; דברי שרת, פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל (לעיל, הערה 1); 'ברזיל', בתפוצות הגולה, אפריל 1960, עמ' 3. הנתונים הפורמליים של המפקד שהתקיים בברזיל בשנת 1950 נמוכים בהרבה, ולפיהם היה מספרם הכולל של היהודים בברזיל כ-70,000 נפשות בלבד. ראו: לסר (לעיל, הערה 7), עמ' 192. על פי מחקרו של רטנר מספר היהודים בברזיל הגיע רק בסוף שנות השישים לסדרי הגודל שצינו בנתוני הממשלה והסוכנות בשנות החמישים. ראו: H. Rattner, *Tradição e Mudança: A Comunidade Judaica em São Paulo*, São Paulo 1977, pp. 21–23. S. DellaPergola, 'Demographic Trends of Latin American Jewry', J. Laikin-Elkin & G.W. Merckx (eds.), *The Jewish Presence in Latin America*, Boston 1987, pp. 100–102.